

O'QUVCHILARDA ANALITIK TAFAKKURGA TAYANGAN HOLDA KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Isroiljonova Gulhayo Umidjon qizi

Qo'qon davlat universiteti Pedagogika nazariyasi va tarixi fakulteti 1-
kurs magistratura talabasi

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablari o'quvchilarida kitobxonlik madaniyatini analitik tafakkur rivoji bilan uzviy bog'liq holda shakllantirish masalasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Kitobxonlik madaniyati matnni o'qish ko'nikmasi bilan cheklanmay, matnni tushunish, tahlil qilish, baholash, solishtirish va o'z fikrini dalillar bilan asoslash qobiliyatlari majmui sifatida talqin etiladi. Muallif Blum taksonomiyasi, o'zaro o'qitish, "Muallifga savol" yondashuvi, dialogik o'qish kundaligi va munozara texnologiyalariga tayanib amaliy usullar tizimini taklif qiladi hamda uch bosqichli taraqqiyot strategiyasini monitoring ko'rsatkichlari bilan birga asoslaydi.

Kalit so'zlar: kitobxonlik madaniyati, analitik tafakkur, tanqidiy o'qish, Blum taksonomiyasi, o'qish motivatsiyasi, taraqqiyot strategiyasi, monitoring.

Abstract. The article examines ways of developing a culture of reading among school students through analytical thinking. It treats reading culture as a set of skills that includes comprehension, analysis, evaluation and evidence-based argumentation, and proposes a system of classroom methods (Bloom-based questioning, reciprocal teaching, Questioning the Author, dialogic reading journals, structured discussion) together with a three-stage development strategy and monitoring indicators.

Keywords: reading culture, analytical thinking, critical reading, reading motivation, development strategy.

Axborot oqimi jadal rivojlanayotgan bugungi davrda maktab oldidagi asosiy vazifalardan biri o'quvchiga tayyor bilimni yetkazish emas, balki uni mustaqil izlanuvchi, tahlil qiluvchi va asosli xulosa chiqara oladigan shaxs sifatida tarbiyalashdir. Bu vazifaning markazida kitobxonlik turadi: aynan matn bilan ishlash jarayonida bola savol berishni, dalilni farqlashni, muallif nuqtai nazarini aniqlashni va o'z qarashini shakllantirishni o'rganadi. Xalqaro baholash tadqiqotlari ham o'qishdan zavqlanish va o'qish savodxonligi darajasi o'rtasida bog'liqlik borligini ko'rsatadi.¹

Biroq amaliyotda kitobxonlik ko'pincha "matnni o'qib, mazmunini qayta aytib berish" darajasida qolib ketadi. Natijada o'quvchi matnni formal o'qiydi, lekin uni tahlil qilmaydi, baholamaydi va o'z hayotiy tajribasi bilan bog'lamaydi. Raqamli muhitda esa qisqa, tez o'qiladigan kontentning ustunligi chuqur o'qish odatini susaytirish xavfini tug'dirishi mumkin. Shu bois kitobxonlik madaniyatini o'qish

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida». lex.uz

hajmini oshirish bilan emas, balki o'qish sifatini, ya'ni analitik tafakkur bilan uyg'unligini ta'minlash orqali rivojlantirish dolzarb ilmiy-metodik muammodir. O'zbekiston maktablarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi muammolar va imkoniyatlar, jumladan o'quv dasturlari, metodika va o'qituvchilar tayyorgarligi masalalari ham mahalliy tadqiqotlarda alohida tahlil etilgan.²

Maqolaning maqsadi — o'quvchilarda analitik tafakkurga tayangan holda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslarini yoritish, samarali usullar tizimini taklif qilish va uni amalga oshirish uchun bosqichma-bosqich taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqishdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: asosiy tushunchalarni aniqlashtirish; kitobxonlik va analitik tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni asoslash; amaliy usullarni tavsiflash; strategiya va monitoring mezonlarini taklif etish.

Kitobxonlik madaniyatini uch o'zaro bog'liq komponentdan iborat tizim sifatida ko'rish maqsadga muvofiq: (1) motivatsion komponent — o'qishga ichki qiziqish va odat; (2) kognitiv komponent — matnni tushunish, tahlil qilish va baholash ko'nikmalari; (3) ijtimoiy-kommunikativ komponent — o'qiganini boshqalar bilan muhokama qilish, fikr almashish va o'z nuqtai nazarini asoslash qobiliyati. Faqat bittasi shakllangan holat (masalan, ko'p o'qiydigan, lekin tahlil qilmaydigan o'quvchi) madaniyat darajasiga yetmaydi. O'zbekistonlik tadqiqotchilar ham kitobxonlik madaniyatini faqat kitob o'qish odati yoki matnni qayta hikoya qilish bilan cheklab bo'lmashligini, u matnni chuqur anglash, muallif g'oyasini tahlil qilish, dalil va fikrni ajratish hamda asosli xulosa chiqarish qobiliyatini ham o'z ichiga olishini ta'kidlaydilar.³

Analitik va tanqidiy tafakkur — axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash va asosli xulosa chiqarish qobiliyatidir. Bu tafakkur o'qish jarayoniga tatbiq etilganda o'quvchi matnni o'qir ekan, “muallif qanday savolga javob beryapti?”, “qaysi dalillarga tayanyapti?”, “qanday farazlar yashirin?” kabi savollarni o'ziga bera oladi. Bu tizim o'qish jarayoniga bevosita tatbiq etiladi: o'quvchi matnni o'qir ekan, “muallif qanday savolga javob beryapti?”, “qaysi dalillarga tayanyapti?”, “qanday farazlar yashirin?” kabi savollarni o'ziga bera oladi.

Tadqiqotlar ko'p o'qish va intellektual rivojlanish o'rtasida o'zaro mustahkamlovchi bog'liqlik borligini ko'rsatadi. A. Kanningem va K. Stanovich o'qish hajmi lug'at boyligi va umumiy bilimlarga, o'qish qobiliyatining o'zidan qat'i nazar, alohida hissa qo'shishini aniqlagan.⁴

L. Vygotskiy nazariyasiga ko'ra, oliy psixik funksiyalar, jumladan mantiqiy tafakkur, ijtimoiy muloqotda shakllanadi va yaqin rivojlanish zonasida o'qituvchi yoki

² Rasulova D. R. O'zbekiston maktab o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: muammolar va imkoniyatlar // Innovative Development in Educational Activities. – 2025. – Vol. 4, No. 3. – B. 134–139. DOI: 10.5281/zenodo.15635574.

³ Xolmatova S. O'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish orqali tanqidiy fikrlash va mustaqil o'qish ko'nikmalarini shakllantirish // Maktabgacha va maktab ta'limi. – 2026. – Vol. 4, No. 4. – B. 10–13. DOI: 10.5281/zenodo.20019862.

⁴ Cunningham A. E., Stanovich K. E. What Reading Does for the Mind // American Educator. – 1998. – Vol. 22, No. 1–2. – P. 8–15.

tengdosh yordamida rivojlanadi.⁵ Shu sababli matn atrofida tashkil etilgan hamkorlikdagi muhokama kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Quyida analitik tafakkurni o'qish jarayoniga bevosita bog'laydigan yetti usul tizimi taklif etiladi. Usullar "o'qishdan oldin — o'qish davomida — o'qishdan keyin" ketma-ketligida qo'llanilishi mumkin.

"Muallifga savol" yondashuvi I. Bek va hamkasblari tomonidan ishlab chiqilgan *Questioning the Author* yondashuvida o'quvchilar matnni mutlaq haqiqat sifatida emas, bir inson tomonidan yozilgan, tushunarsiz joylari bo'lishi mumkin bo'lgan fikr sifatida qabul qiladilar va muallifga savol beradilar: "Muallif bu bilan nima demoqchi?", "Nima uchun aynan shunday yozgan?", "Bu fikr oldingi fikr bilan qanday bog'lanadi?"⁶ Bu usul matnga hurmat bilan birga tanqidiy masofani saqlashni o'rgatadi.

O'zaro o'qitish (reciprocal teaching) A.Palinksar va A. Braun taklif etgan usulda kichik guruh o'quvchilari navbatma-navbat "o'qituvchi" rolini o'ynab, to'rt strategiyani qo'llaydilar: bashorat qilish, savol berish, aniqlashtirish va xulosalash.⁷ Bu strategiyalar o'qish jarayonini ongli nazorat qilish (metakognitsiya) ko'nikmasini shakllantiradi: o'quvchi "men tushundimmi?" degan savolni o'ziga berishga odatlanadi. Usul, ayniqsa, tushunish darajasi turlicha bo'lgan sinflarda tengdoshlar hamkorligini kuchaytiradi.

Dialogik o'qish kundaligi. O'quvchi har bir kitob uchun ikki ustunli kundalik yuritadi: chap ustunda matndan iqtibos yoki voqea, o'ng ustunda unga munosabat, savol, dalil yoki shaxsiy tajribasi bilan bog'lanish yoziladi. Kundalikka quyidagi to'rt turdagi yozuvlar kiritiladi: tushunmagan joyim; qo'shilmagan fikrim; boshqa kitob yoki voqea bilan bog'lanish; "agar men muallif bo'lsam...". Yozma shakldagi bunday refleksiya fikrni tartibga soladi va tahlilni ko'rinadigan qiladi, shuningdek, o'qituvchiga har bir o'quvchining tafakkur darajasini kuzatish imkonini beradi.

Strategiyaning maqsadi va tamoyillari. Strategik maqsad: uch o'quv yili davomida o'quvchilarda o'qish odatini va analitik o'qish ko'nikmalarini barqaror shakllantirish hamda ularni maktab hayotining doimiy amaliyotiga aylantirish.

Strategiya quyidagi tamoyillarga asoslanadi: (1) sifat ustuvorligi — o'qilgan kitoblar soni emas, tahlil chuqurligi asosiy mezon; (2) bosqichma-bosqichlik — oddiy savoldan murakkab argumentatsiyaga o'tish; (3) tanlov erkinligi — majburiy va erkin o'qish uyg'unligi; (4) hamkorlik — o'qituvchi, kutubxona va oila birligi; (5) monitoring asosida boshqaruv — natijalarni o'lchash va yo'nalishni tuzatish; (6) differensial yondashuv — har bir o'quvchining boshlang'ich darajasiga mos topshiriqlar.⁸

⁵ Vygotsky L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

⁶ Beck I. L., McKeown M. G., Hamilton R. L., Kucan L. *Questioning the Author: An Approach for Enhancing Student Engagement with Text*. – Newark: International Reading Association, 1997.

⁷ Palinscar A. S., Brown A. L. *Reciprocal Teaching of Comprehension-Fostering and Comprehension-Monitoring Activities // Cognition and Instruction*. – 1984. – Vol. 1, No. 2. – P. 117–175.

⁸ Guthrie J. T., Wigfield A. *Engagement and Motivation in Reading // Kamil M. L. et al. (eds.). Handbook of Reading Research*. Vol. 3. – Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2000. – P. 403–422.

Uch bosqichli taraqqiyot strategiyasi (poydevor — chuqurlashtirish — barqarorlashtirish) usullarni tizimli joriy etish, ishtirokchilar vazifalarini aniqlash va monitoring orqali natijani boshqarish imkonini beradi.⁹ Amaliy tavsiya sifatida maktablarga boshlang'ich diagnostikadan boshlab, bitta-ikkita usulni sinovdan o'tkazish va natijalarga qarab kengaytirish tavsiya etiladi. Kelgusida ushbu strategiyaning samaradorligini pedagogik tajriba orqali, nazorat va tajriba guruhlarini solishtirgan holda o'rganish ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson L. W., Krathwohl D. R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001. pp13-32
2. Beck I. L., McKeown M. G., Hamilton R. L., Kucan L. Questioning the Author: An Approach for Enhancing Student Engagement with Text. – Newark: International Reading Association, 1997. pp 65-92
3. Bloom B. S. (ed.). Taxonomy of Educational Objectives. Handbook I: Cognitive Domain. – New York: David McKay, 1956. 43-73
4. Cunningham A. E., Stanovich K. E. What Reading Does for the Mind // American Educator. – 1998. – Vol. 22, No. 1–2. – P. 8–15.
5. Guthrie J. T., Wigfield A. Engagement and Motivation in Reading // Kamil M. L. et al. (eds.). Handbook of Reading Research. Vol. 3. – Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2000. – P. 403–422.
6. Jamolova E. N. Xalq pedagogikasida kitobxonlik madaniyati // Science and Education. – 2026. – Vol. 7, No. 5. – B. 424–427.
7. OECD. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida». lex.uz
8. Palincsar A. S., Brown A. L. Reciprocal Teaching of Comprehension-Fostering and Comprehension-Monitoring Activities // Cognition and Instruction. – 1984. – Vol. 1, No. 2. – P. 117–175.
9. Rasulova D. R. O'zbekiston maktab o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: muammolar va imkoniyatlar // Innovative Development in Educational Activities. – 2025. – 32-54
10. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. pp78-112
11. Xolmatova S. O'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish orqali tanqidiy fikrlash va mustaqil o'qish ko'nikmalarini shakllantirish // Maktabgacha va maktab ta'limi. – 2026. 5-12

⁹ Anderson L. W., Krathwohl D. R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001.